



رازیِ پزشک، فیلسوفِ ری

سخنرانی به مناسبت سخنرانی ۲۵ مرداد ۱۳۹۷ به مناسبت روز پزشک و روز داروساز، انجمن آثار و مفاخر ملی

محمد ابراهیم ذاکر

دندان‌پزشک و پژوهشگر تاریخ پزشکی

۱..... رازی پزشک، فیلسوف ری

۱..... پیش‌گفتار

۱..... زیست‌نامه پزشکی فیلسوف

۴..... پزشک فراندیش

۷..... کیمیاگر شیمیست

۱۲..... داروساز نوگرا

۱۵..... کوتاه سخنان رازی

۱۶..... کتاب‌نامه

۱۶..... نمایه کتاب و مقاله

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی پزشک، فیلسوف ری

۱

رازی پزشک، فیلسوف ری

سخنرانی به مناسبت سخنرانی به مناسبت روز پزشک و روز داروساز، انجمن آثار و مفاخر ملی، ۲۵ مرداد ۱۳۹۷.

پیش‌گفتار

رازی پزشک، فیلسوف ری، سخنرانی محمدابراهیم ذاکر، به مناسبت به مناسبت روز پزشک و روز داروساز، انجمن آثار و مفاخر ملی، ۲۵ مرداد ۱۳۹۷.

زیست‌نامه پزشکی فیلسوف

زیست‌نامه پزشکی فیلسوف، درمان‌گری نواندیش، داروسازی نوآور و دگرون‌گر دانش‌کیما، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م) رازی برآمده از ری است و آرمیده در آن. او یکی از اندیشمندان برجسته و خردورزان آزمون‌گراست. اختر تابناکی است که در اوج شکوفایی تمدن ایران و جهان اسلام درخشید و بلندآوازه شد. دیدگاه‌های سقراط و افلاطون از یک سو و سایه افکار گنوسیستی هندوایرانی، مانوی از سوی دیگر بر جهان بینی اش سایه افکنده بود. والجاهی رازی را همین بس که بیرونی، ابوریحان محمد فرزند احمد (۳۶۲ - ۴۴۰ ق)، که در اوج بلندآوازی، به گردآوری نام کتاب‌ها و رساله‌هایش در سال ۴۲۷ ق اقدام کرد و وی را اندیشمندی بزرگ، با هوش سرشار و دست‌یافته به نهایت علم به شمار آورد.

ذاکر
دکتر محمدابراهیم

دیدگاه بیرونی: اگر نزد بزرگ و ارزشمند نبود، چنین کاری را به انجام نمی‌رساندم؛ زیرا این کار، مایه برانگیختن دشمنی مخالفان با من است، ایشان گمان خواهند برد که من از پیروان تو هستم؛ زیرا توجهی ویژه به کتاب‌های مانی و پیروانش داشت و افکار رسوابرانگیز برگزید^۱.

دیدگاه ابن‌سینا: شهرزوری توصیف ابن‌سینا از رازی را بدین گونه یاد می‌کند: مردی کنکاش‌گر، کنجکاو و توانا در بررسی پیشاب و پیکال بود. همواره دیدگاهش در تشخیص بیماری درست و به‌جا بود؛ زیرا او در درمان‌های پزشکی به بالاترین مرتبت دست یافت و سخن درباره پلیدی‌ها و بی‌اخلاقی‌های پزشکان دنیاپرست و ناپزشکان نادان روزگارش بسیار گفت. او در ادامه رازی را نکوهش می‌کند و در ادامه می‌گوید: باید تنها به کار پزشکی می‌پرداخت و نباید به موضوعاتی روی می‌آورد که ورای ظرفیتش بود؛ البته ابن‌سینا، بعدها، همین گفته را درباره خودش نیز آورد^۲.

دوستان! چرا باید ریز زندگی رازی بزرگ، با این مرتبت علمی و با این توان بالای پرنویسی، از تیررس نازک‌بینی تاریخ‌نگاران دور بماند؟

۱- برخی انگیزه آن را دوری او در اوج بلندآوازی از پایتخت خلیفگان می‌دانند؛

۲- گروهی بی‌پروایی او را در انتقاد از بزرگان فلسفه، حکمت، طبیعیات، پزشکی، شیمی و داروشناسی می‌دانند. صدها نمونه از نقد پزشکی او را می‌توان در کتاب حاوی فی الطب ردیابی کرد که جداگانه آن‌ها گردآوری کرده‌ام. رازی بیش از چهل کتاب و رساله در نقد و نقض همگان خود در زمینه‌های گوناگون علمی دارد.

۳- و گروهی عامل مهم‌تری را برای آن بازمی‌گویند و آن آزادگی و دگراندیشی او بوده است که انگیزه‌ای بسیار نیرومند در بی‌توجهی تاریخ پزشکی نویسان به او به شمار می‌آمد. از یک سو بداندیشان خانه فکر حاکمیت نظام عرصه

^۱ فهرست بیرونی، ۲ و ۴۱.

^۲ نُزْهَة الْأَرْوَاحِ وَ رَوْضَة الْأَفْرَاحِ، ۲۹۵؛ الْفَهْرَسْتِ نَدِيمِ، تَجْدِدِ، ۶۴۱؛ طَبَقَاتِ الْأَطْبَاءِ وَ الْحِکْمَاءِ، ابْنِ جَلِجَلِ، بَرِگَرْدَانِ اِمَامِي، ۱۵۳؛ تَارِيخِ الْحِکْمَاءِ،

۳۷۴؛ عِيُونِ، بَرِگَرْدَانِ ذَاكِرِ، ج ۲، ۷۱۰؛ مَجْمَعِ النَّفَائِسِ.

رازی پزشک، فیلسوف ری

۳

را بر او در پایتخت تنگ کردند و او را با داشتن ریاست بیمارستان ناگزیر به جدانشدن از پایتخت و کانون دانش کردند و او را وادار به بازگشت به زادگاهش کردند و از سوی دیگر هم‌میهنان مخالفش او را رها نکردند و با آن که دو کتاب خود را به منصور سامانی فرمانروای ری پیشکش کرد، ولی بازهم شرایط زیستی را برایش دشوارتر کردند، در پایان کسی که درمانگر، یار و یاور بیکسان و مستمندان بود، خود در تهیدستی و بیماری چشم از جهان فروبست.

ابن‌ندیم (ز: ۳۷۷ق) در فهرست: ابن‌جلجل (ز: ۳۷۷ق) در کتاب طبقات الاطباء و الحكماء؛ ابن‌صاعد اندلسی (د: ۴۶۲ق) در کتاب التعریف بطبقات الامم؛ قفطی (د: ۶۴۶ق) در تاریخ الحكماء؛ ابن‌ابی‌اصیبه (د: ۶۶۸ق) در عیون الأنباء؛ شهرزوری (ز: ۶۷۸ق) در کتاب خود تاریخ الحكماء [نزهه الارواح و روضه الافراح]؛ سالک‌الدین حمویی (ز: ۱۰۳۲ق) در مجمع النفایس گویند: هرکدام چندین مطلب را درباره رازی به گونه‌ای بازمی‌گویند: آغاز جوانی را به پژوهش گسترده در دانش کیمیا گذراند تا کجایی که سرآمد روزگار شد و دچار آسیب چشم گشت و ناگزیر از درمان و گفتگوی وی با چشم‌پزشک و دانستن پزشکی کیمیا برتر است و زمینه‌ای برای کارآزمودگی بالای او در داروسازی شد و نیز عاملی برای تشخیص درست‌تر بیماری‌ها و درمان به‌جای آن‌ها گشت. آوازه درمان‌های شگفت‌انگیزش فراگیر و همواره بر سر زبان‌های مردم مانده است. همگی او را به گردآوری کتاب بزرگ و دایره‌المعارف سترگ حاوی الکبیر تحسین می‌کنند. از این‌رو، او را یگانه روزگار، آگاه از علوم کهن [اوایل]، جالینوس عرب و طبیب مارستان نامیدند. همگی او را دارای دیدگاه‌هایی بسیار دور از ایده‌ل‌وژی حاکمیت و عامه مردم می‌دانستند.

رازی رادمردی کریم، فرزانه، آموزنده، نیکوکار، مهربور و تیمارگر بیماران، به ویژه مستمندان بود و پیوسته تا زمان بهبودی به دیدارشان می‌رفت و هرچه در توان داشت برای تندرستی آنان انجام می‌داد و برای آن‌ها مقرری می‌گذاشت.^۱

^۱ الفهرست، برگردان تجدد، ۵۳۱؛ تاریخ الحكماء، بهین‌داری، ۳۷۵.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی پزشک، فیلسوف ری

۴

همواره در حال نوشتن و خواندن بود و هیچ‌گاه دستش تهی از کتاب نبود. او کوشا و پیگیر در جهت هر چه روشن‌تر کردن تاریکی‌ها و پیچیدگی‌های دانش پزشکی و آشکار کردن نادانسته‌ها و رازهای ناگفته و پنهان آن و دیگر دانش‌ها بود، به گونه‌ای که هیچ‌گونه توجهی جز آگاه‌شدن و دست‌یافتن به نوشته‌های گذشتگان فرهیخته و اندیشمند نداشت. او بیشتر وقت خود را برای آموزش و فراگیر پزشکی و روشن کردن پیچیدگی‌های آن و روشن‌گری راز و رمز آن گذاشت و کوشش فراوان برای آگاهی‌یافتن از نوشته‌های پیشینیان و دستیابی به دانش‌های گوناگون دوران خود داشت.^۱

هماره بیمارستان جایگاه درمان‌گری برایش بود و از سوی دیگر کلاس درس و بحث با شاگردانش بود و در ضمن کنار آن به آزمایش‌های کیمیاگری و داروسازی خود می‌پرداخت و در هر سه زمینه شاگردانی پرورش داد. از آن‌جا که کارش در بیمارستان بود، هماره بیشتر بیمارانش، تهیدست بودند، چه در بغداد و چه در ری، چه به عنوان پزشکی ساده و یا رییس بیمارستان، کمتر به خانه‌ها، به ویژه کاخ امیران، فرماندهان و فرمانروایان می‌رفت.^۲

پزشک فراندیش

رازی در زمینه پزشکی بالینی افزون بر کتاب‌های یادشده کتابی به نام تجارب دارد یکی از شاگردانش آن را گردآوری و رونویسی کرده است. رازی پیچیدگی‌ها و دشواری‌های تشخیص بالینی را به زیبایی و رسایی در برخورد با بیماران در بیمارستان‌ها ارائه می‌دهد و شاگردان زبردستی و توانایی بالای او را در چگونگی معاینه بیماران، تشخیص بیماری و درمان می‌دیدند و یادداشت برمی‌داشتند که خوشبختانه این آموزه‌ها گردآوری شد. نسخه‌ای از آن در ملک و برخی دیگر در کتابخانه‌های جهان وجود دارد که نمایشگر این نازک‌بینی و مهارت بالینی این پزشک زبردست ایرانی به شمار می‌آید.

^۱ عیون، برگردان ذاکر، ۷۱۲.

^۲ الفهرست ابن‌ندیم، تجدد، ۶۴۱؛ طبقات الأطباء و الحكماء، برگردان امامی، ۱۵۳؛ تاریخ الحكماء، ۳۷۴؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۱۰؛ مجمع النفایس.

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی پزشک، فیلسوف ری

۵

آوازه رازی در جهان با شناسایی و پخش کتاب الجدری و الحصبة^۱ بیشتر شد. او به شیوایی چگونگی شناسایی و تشخیص افتراقی آبله و حصبه و درمان هریک را گزاره کرد و به زیبایی نگاشت به گونه‌ای که تا دوران رنسانس یکی از کتاب‌هایی بود که بی‌شمار به چندین زبان ترجمه و چاپ شد. توانایی او در این جداسازی، ره‌آورد کارهای بسیار زیاد او در درمانگاه‌ها و بیمارستان‌ها بوده است.

کتاب الطب في المنصوري رازی نیز در باختر بسیار مشهور شد. گفتار نهم آن ۱۵۱۹م پایان‌نامه آندریاس وسالیوس پدر دانش آناتومی شد که به گستردگی این گفتار را پژوهش کرد و اندیشمند فرانسوی پیترو د. کونینگ در کتاب خود ثلاث رسائل عربية في التشریح لمحمد بن زکریا و علی بن العباس و ابن سینا بخش آناتومی آن را به همراه بخش کالبدشکافی از کتاب قانون في الطب ابن سینا و کامل في الصناعة الطبية اهوازی با ترجمه به زبان فرانسه چاپ رساند.^۲

آقابزرگ گوید: المنصوري في الطب را کناش منصورى گویند. نک: ذریعه، ج ۲۳، ۴۸، شماره ۷۹۹۱؛ و ج ۱۸، ۱۴۱، شماره ۱۱۱۵.

رازی به جهت کار پیوسته در بیمارستان‌ها و داشتن هوش بالا و اطلاعات علمی گسترده، توان بالایی در تشخیص‌های افتراقی دردها و بیماری‌ها داشت و ره‌آورد آن نوآوری‌هایی در این زمینه بود، مانند: پاسخ مردمک به نور را شناسایی کرد که یک سده پس از او دانشمندان باختر گزارشی از مهر تایید آن را دادند.

^۱ آقابزرگ گوید: کتاب الجدری نوشته محمد فرزند زکریا رازی که در آن انگیزه‌ها، نشانه‌ها و درمان بیماری آبله را بازگو کرده است (الذریعه، ج ۵، ۸۹، شماره ۳۶۸).

^۲ *Trois Traités Anatomie Arabes Par Muhammaed Ibn Zakariya Alrazi, 'Ali Ibn Al'Abbas Ahvazi 'Ali Ibn Sina. Texte Inedit De Deux Trietes. Traduction De P. De Koning. E. J. BRILL- LEIDE. 1903*

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی مهارت بسیار در تشخیص افتراقی گونه‌های التهاب پرده جنب، ذات‌الجنب؛ یا پلورزی؛ یا التهاب در غشای نازک دولایه‌ای که سطح ریه‌ها و فضای قفسه سینه را پوشانده، با دیگر بیماری‌های این ناحیه داشت، نمونه‌هایی از آن در کتاب حاوی و منصوری و جزآن می‌توان دید. نمونه آن تشخیص بیماری فردی با سرفه‌های پی‌درپی که هیچ پزشکی توانایی تشخیص درست آن را نیافته و تنها آن را ذات‌الجنب دانسته بودند، وی تشخیص التهاب کبد داد و درمان کرد. تشخیص افتراقی التهاب کبد و جداسازی آن از التهاب پرده جنب، با وجود پیشرفت آزمایشگاهی و دستگاه‌های گوناگون تشخیصی و پاراکلینیکی، کار بسیار دشوار به شمار می‌آید، ولی رازی بی‌داشتن امکانات پیشرفته، می‌توانست با ورزیدگی به انجام رساند.

هم‌چنین توانایی بالای او در تشخیص افتراقی دردهای شکمی از یکدیگر و جداسازی درد اندام‌های درونی، گرفتگی‌های روده‌ای، دردهای معده، جداسازی بیماری‌های گوارشی با خاستگاه‌های گوناگون چه در کتاب‌های جدانویسی شده مانند: مرشد أو الفصول، کتاب القولنج^۱ و چه در کتاب‌های گناش‌گونه‌اش یاد شده است.

رازی بسیار توانا در شناخت بیماری‌های سیستم پیشابی بود و در این زمینه دیدگاه‌هایی ویژه داشت. وی نیرومند در تشخیص درد پدیدآمده از سنگ با خاستگاه پیشابدان نسبت به درد همان از گرده؛ یا از پیشابراهه بود و این مبحث را به گستردگی در کتاب‌هایی جداگانه نیز نگاشت. او همواره باور به دارودرمانی با داروهای سنگ‌شکن در گام نخست داشت و در صورت پاسخ‌نگرفتن، اقدام به کاردرمانی می‌کرد.

دیدگاه‌های رازی درباره شناخت شکستگی‌ها و نشانه‌های هریک، ارزشمند و شایان توجه است، به گونه‌ای که هنوز هم امروزه الگوهای اولیه آن در شناسایی و درمان شکسته‌بندی پیاده می‌شود.

^۱ آقابزرگ گوید: هژده باب دارد. نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملک است (ذریعه، ج ۱۷، ۲۱۵، شماره ۱۱۷۱). پس از به پایان‌رساندن ترجمه دو کتاب المرشد أو الفصول و کتاب قولنج، دانشگاه علوم پزشکی تهران و شهید بهشتی در سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۸۶ خ ترجمه آن دو را به چاپ رسانیدند. المرشد في الطب نوشته رازی (د: ۳۶۴ق) است (الذریعه، ج ۲۰، ۳۰۵، ۳۱۰۴).

رازی پزشک، فیلسوف ری

۷

رازی تأثیر جیوه بر روی تن میمون را آزمود و سیر پیدایش کرامپ‌های ماهیچه‌ای و نشانه‌های مسمومیت را در آن‌ها بررسی کرد و روند آن را بازنویسی نمود.

کیمیاگر شیمیست

رازی توانمندی‌های خود را در زمینه علوم طبیعی و به ویژه دانش کیمیاگری نشان داد. رازی دوره جوانی را به پژوهش و کنکاش برای یافتن حجر الفلّسفی و اکسیراعظم گذراند. ژولیوس روسکا او را پدر شیمی علمی و پایه‌گذار مکتب علمی تجربی نوین این دانش شناساند.

هم‌چنین آوازه‌ای در زمینه فیزیک به دست‌آورد و بلندآوازه شد، به گونه‌ای که بیرونی و خیام، پژوهش‌های چگالی سنجی زر و سیم را برپایه دانسته‌های رازی انجام داده‌اند.

بررسی نگاه‌های رازی، گویای این است که کوشش او و پیشینیانش در دانش کیمیا، در راستای ذوب برخی از فلزات و فراهم‌آوری آلیاژ آن‌ها بوده است و نیز منظور از تبدیل کردن فلزات به یکدیگر، تغییر دادن خواص فیزیکی آن‌ها با درهم‌آمیختن آن‌ها با یکدیگر است که بخشی از دانش شیمی کانی و ذوب فلز به شمار می‌آید.

فردیناند هوفر اندیشمند فرانسوی^۱ فراهم‌سازی جوهر گوگرد و تقطیر الکل را به رازی نسبت می‌دهد و آن‌ها را از نوآوری وی به شمار می‌آورد.

گروهی دیگر همانند ژولیوس روسکا هرچند وی را مبتکر این دو ماده نمی‌دانند، ولی خدمات او را در راه پیشرفت دانش شیمی مورد توجه به شمار می‌آورند.

ویژگی رازی در دانش شیمی، برخورد علمی و مادی با آن است و زانسوی آموزگارش جابر فرزند حیان (د: ۲۶۰ق)، از نمادگرایی و باور به جادو، طلسم و متافیزیک که از ویژگی‌های نگاه‌های جابر و پیشینیان اوست، پرهیز می‌کند.

¹ Ferd. Hofer, *Histoire de la Chimie, paris 1842*

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

رازی پزشک، فیلسوف ری

۸

ویژگی دیگرش، روشنگری بسیار گسترده او از این دانش است به گونه‌ای که خود در پیشگفتار کتاب سر الاسرار گوید: من آن چه را که حکیمان و فیلسوفان پیشین، مانند: آغاثادیمون، هرمس، والطوس، ویلینوس، افلاطون، رسموس، اسطونس، جالینوس، ارسطاطالیس، ماریه، اسطفن، فیثاغورس، بقراط، ذی‌مقراطیس، جرجس، هرقل، مریانس، خالد فرزند یزید و آموزگارم جابر فرزند حیان از این دانش پنهان کرده بودند، آشکار ساختم. کتاب‌هایم دارای بخش‌هایی است که تا کنون همانندش را کسی ندیده و پس از آغاثادیمون، کسی آن‌ها را گرد نیاورده است.^۱

رازی زانسوی پیشینیان مصری، یونانی، چینی و ایرانی، کتاب‌های کیمیایی خود را ساده و روشن و با تقسیم‌بندی و ترتیبی ویژه و با آیین‌نامه آموزشی یگانه به همراه گزارش‌هایی نازک‌بینانه از روش‌های پیاده کردن ترکیب فرمول‌های گوناگون شیمیایی در لابراتوار، در دسترس دانش‌پژوهان گذاشت که این را نمی‌توان کاری کوچک به شمار آورد. تقسیم‌بندی مواد او به خاکی، گیاهی و جانوری پایه تقسیم‌بندی مواد شیمیایی کنونی به کانی و آلی امروزی است. سبک نگارش رازی برپایه بحث با دلایل عقلی و منطقی استوار است و پژوهندگان این دانش را ناچار به گفتگوهای علمی می‌کند. او همان روشی را در نگارش برمی‌گزیند که در نوشتن کتاب‌های پزشکی‌اش به کار برده است و آن، همراه ساختن هر دانش با روح علم و تجربه است و بدین گونه این دانش را از راه داروسازی وارد پزشکی می‌کند و از این منظر این دو دانش را عالمانه تجزیه و تحلیل کرده و همیار یکدیگر می‌سازد.

رازی باوری راستین به دانش شیمی داشت و چندین کتاب در ردّ ردکنندگان آن نوشت، مانند: اثبات الصنعة و الرد علی منکریهها؛ کتاب الرد علی الکندی فی رده علی الصنعة الکیمیاء و کتاب الرد علی محمد بن الیث الرئالی فی رده علی الکیمییین.

روش شیمی‌نگاری رازی، همانند امروزه بر سه پایه استوار بود:

(۱) شناخت مواد شیمیایی یا معرفت العقاقیر؛

^۱ سرّ الأسرار، ۲۳.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

(۲) شناخت وسایل و ابزار عملیات شیمیایی یا معرفت الآلات؛

(۳) فرمول‌های ترکیبی شیمی یا معرفت التداپیر:

(۱) شناخت مواد شیمیایی یا معرفت العقاقیر دربرگیرنده:

یکم) مواد طبیعی، مانند خاکی، گیاهی و جانوری؛

دوم) مواد به‌دست‌آمده از ترکیب مواد طبیعی با هم.

آگاهی اندیشمندان دانش کیمیا از ویژگی‌های هر ماده شیمیایی، تنها آگاهی از خصوصیات فیزیکی هر ماده بوده و از خصوصیات شیمیایی آن‌ها آگاهی بسنده نداشتند، این بنیادی‌ترین اختلاف دانش کیمیا و شیمی به شمار می‌آید. رنگ، شفافیت، جلا، سختی، سنگینی، مزه، بو، ذوب‌شدن، فراریت، سوختن، ناسوختن، چگونگی شکستن، ویژگی‌های هر ماده شیمیایی بوده که رازی در نوشته‌های خود آن‌ها را گزاره کرده است و شاید نسبت به امروز تفاوت چشمگیری نداشته باشد.

یکم) مواد طبیعی، مانند خاکی، گیاهی و جانوری، دربرگیرنده مواد کانی، گیاهی و جانوری:

الف) مواد طبیعی خاکی یا ترابی دربرگیرنده:

ارواح: جیوه، نوشادر، گوگرد، زرنیخ

اجساد: نقره، طلا، آهن، قلع، سرب، مس، خارصینی

احجار: مرقشیشا، مغنیسیا، دوص، توتیا، لاژورد، دهنج، فیروزه، شادنج، شک (مرگ موش)، طلق [دریایی، یمانی،

کوهی]، سرمه، گچ، سکنه، راتنج

زاجات: زاج سپید [منجانی و شب]، زاج زرد [مرکب، کفشگران]، زاج خاکستری [قلقدیس]، زاج زرد و سرخ

[قلقطار]، زاج سبز [قلقند]، زاج سرخ [سوری]،

بوارق: بوره سرخ یا نظرون، بوره زرگری یا صاغه، تنکار، بوره زراوندی سرخ مایل به خاکستری، بوره درخت غُرب، بوره نان

املاح: نمک گوارا، نمک تلخ، نمک تبرزد، نمک نفتی، نمک اندرانی [سرخ]، نمک هندی، نمک تخم‌مرغی، نمک قلی، نمک پیشاب، نمک نوره، نمک خاکستر

(ب) گیاهی: اشنان السبخی الطویل الحب، سنا، حنا

(ج) جانوری: موی، استخوان کاسه سر، مغز، صفرا، خون، شیر، پیشاب، تخم‌مرغ، صدف، شاخ

دوم) مواد شیمیایی دست‌ساز یا عقاقیر المولده دربرگیرنده:

الف) اجساد یا فلزات: آلیاژ برنج؛ گونه‌ای قلع، اسفیدرویه (سپیدروی)؛ طالقون (هفت جوش)؛ بطرویه؛ مفرغ.

(ب) غیر الاجساد یا غیر فلزات: زنگار؛ زنگ آهن؛ اقلیمیا؛ دوص؛ توتیا؛ سُک؛ سکنه؛ خبث الفضه (ریم نقره)؛ مرتک (مرداسنج)؛ سرنج؛ اسفیداج (سپیناک)؛ روسختج؛ مسحقونیا.

۲) شناخت وسایل و ابزار عملیات شیمیایی یا معرفت الآلات، گزارشی از ابزارهای یک آزمایشگاه شیمی و کارگاه ذوب فلزات که در دو بخش است:

یکم) ابزار گداختن و ذوب کردن فلزات یا آلات التذویب الاجساد دربرگیرنده:

الماشو (چمچه)؛ بوطقه (بوتۀ زرگری)؛ بوطبربوط (بوتۀ بربوته)؛ کور (کوره)؛ منفاخ یا منفخ الزق (دم یا دمنده خیک)؛ ماشقه یا ماشک (انبر) همان کلبتان؛ مُقَطَّع (قیچی آهن‌بری)؛ مُکَسَّر (سنگ خوردکن).

دوم) ابزار و وسایل اجرای فرمول‌های شیمیایی یا آلات التدیبر العقاقیر آزمایش‌های شیمی، دربرگیرنده:

آتون (تنور، کوره)؛ اثال افزار فرازیدن است؛ مکبه (درپوش اثال)؛ انبیق (کلاه خود که چهار گونه دارد)؛ برمه (دیگ سنگی)؛ برنیه (ظرفی سفالی یا شیشه‌ای)؛ حمام الرطب، حمام الحکماء (حمام برای حل کردن مواد)؛ درج (جعبه گلی، پیرایه‌دان بانوان)؛ صلایه (سنگ ساییدن دارو، سنگ زیرین)؛ طابشدان (تابش‌دان)؛ طنجیر (دیگ بزرگ

خوراک‌پزی؛ فهر (سنگ زبرین آسیا)؛ قاروره، قواریر (پیاله، شیشه تنگ‌دهان آزمایش پیشاب)؛ قدر، اقدار (دیگ دسته‌دار)؛ قرع و الانبیق الاعمی (کدو و کلاه خود کور)؛ قرع و الانبیق ذات الخطم و القابله (کدو و کلاه خودداری، میزاب، لوله‌دار و گیرنده)؛ قمع (قیف شیشه‌ای)؛ قنینه، قنانی (شیشه گرد با گردن دراز)؛ کره (گوی، گلوله)؛ کوز (کوزه)؛ ماوردیه (شیشه گلاب)؛ مرجل (دیگ مسین یا سنگی)؛ مُستوقد (اجاق)؛ قدح (جام)؛ منخل (غربال، الک)؛ نافخ نفسه (تنور خودبادزن)؛ نساب یا نصاب (دسته هاون)؛ هاون، مه‌راس (هاون).

ما نمی‌توانیم هیچ‌کدام این ابزارها را از ابتکارات و ساخته‌های رازی به شمار آوریم، ولی از آن‌جا که رازی استادانه و با کارآزمودگی بسیار بالا در دانش و هنر کیمیا، به بیان بسیار ساده و با دقت، نازک‌بینی بسیار بالا به گزاره کردن فراگیر هرکدام این ابزارها پرداخته و چگونگی کاربرد هریک را بازگو می‌کند، باید دست‌کم بپذیریم که این نمایشگر توانایی بالایی از بهره‌وری درست و به‌جای این ابزار و وسایل در پیاده کردن فرمول‌های شیمیایی بوده است.

۳) فرمول‌های ترکیبی شیمی یا معرفت‌التدابیر: رازی همه کارهای آزمایشی شیمی را که هفت تا به شمار می‌آید به گستردگی و روشنی آن‌ها را در نگاشته‌های خود بازگو کرده که دربرگیرنده:

الف) تنظیف الأرواح و تکلیس الأحجار و الأجساد و الأملاح و القشور و الأصداف و الأثقال: پاکسازی ارواح، مانند: جیوه، نشادر، گوگرد، زرنیخ و جزآن. هم‌چنین آهکی و گردگونه کردن سنگ‌ها، نمک‌ها، پوسته‌ها، صدف‌ها و گران‌باران؛

ب) تشمیع الأرواح و الأکلاس و الأملاح و غیره: نرم کردن ارواح، گردگونه کردن، نمکین کردن و جزآن؛

ج) تحلیل الأرواح المشعمه و البوارق و الأکلاس و الأملاح و غیر ذلک: حل کردن ارواح نرم‌شده و بوره‌ها و گردگونه کردن، نمکین کردن و جزآن؛

د) تمزیج المخلوقات: آمیختن مواد ساخته‌شده؛

رازی پزشک، فیلسوف ری

۱۲

ه) عقد الذي يكون به تمام العمل: بستن و خارج کردن جسم حل شده از محلول که پایان کار عملیات شیمیایی است؛
و) تصعيد الأحجار و الأجساد لتقويم الرصاص و غيرها: فرازیدن، متصاعد کردن سنگ‌ها و فلزات برای پایدار و استوار کردن ارزیز (رصاص) و جزآن؛
ز) مياه المحمره: کاربرد آب‌های سرخ‌کننده.

بیرونی بیست و دو کتاب و رساله را در زمینه دانش کیمیاگری بدو نسبت می‌دهد: مدخل التعليمی؛ علل المعادن یا مدخل البرهانة؛ اثبات الصناعة؛ کتاب الحجر؛ کتاب التدبیر؛ کتاب الاکسیر؛ کتاب شرف الصناعة؛ کتاب الترتیب یا کتاب الراحة؛ کتاب التداбір؛ کتاب الشواهد؛ کتاب محن الذهب و الفضة؛ کتاب سر الحکماء؛ کتاب سر السر؛ دو کتاب در آزمایش‌ها؛ رساله إلى فاتن (ت نقطه ندارد)؛ منية المتمني؛ رسالة إلى الوزير القاسم بن عبیدالله؛ کتاب التبویب؛ کتاب الرد على الكندي في رده على الكيميائيين (الذريعة، ج ۱۰، ۲۲۱، ش ۶۴۳)؛ کتاب في الرد على محمد بن الليث الرسائلي في رده على الكيميائيين.^۱

داروساز نوگرا

رازی در دانش داروسازی و داروشناسی که به گونه‌ای زیرمجموعه شیمی است نیز کتاب‌های بی‌شماری نگاشت، مانند: نام قرابادین که درباره داروهای ترکیبی می‌باشد. وی داروها را برپایه گونه‌های بیماری یاد کرده است، در حالی که بیشتر قرابادین‌ها برپایه گونه‌های داروهای تکی به تنظیم شده‌اند. ترتیب رازی بیشتر مورد توجه پزشکان قرار گرفت؛ زیرا کاربردی‌تر بود.

^۱ آقابزرگ کتاب آثار الامام الفاضل المعصوم (الذريعة، ج ۱، ۶، شماره ۲۴). هم‌چنین کتاب الكيمياء را که نسخه آن به شماره ۱۲۸۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگاه‌داری می‌شود، به رازی نسبت می‌دهد (الذريعة، ج ۱۸، ۱۹۹، شماره ۱۴۱۲).

ذکر
 دکتر محمد ابراهیم

سالک‌الدین حمویی (ز: ۱۰۳۲ق) گوید: از پدرم [مویدالدین حمویی] شنیدم که محمد فرزند زکریای رازی نخست خود به درمان بیماری چشمش پرداخت که سودمند نیفتاد، پس روزی بیگانه‌ای در بازار آواز برداد که من چشم‌پزشک هستم، رازی آواز او را شنید و او را خواست و نزدش نشست.

درمانگر چون چشم‌های رازی را بدید، او را گفت: «تو چون در کار اکسیر بوده‌ای، و این پیامد بخار داروهای آن است!». پس از درون آستینش کیسه‌ای درآورد و دارویی از کیسه بیرون کشید و به چشمانش مالید. بی‌درنگ سودمندی آن هویدا شد. سپس سه بار دارو را به چشم او کشید. بیماری چشمش از میان رفت.

رازی از بخش‌بخش داروی چشم از او پرسید؟ درمانگر از گفتن ترکیب خودداری کرد. هنگامی که رازی از دانستن آن نومید شد، از او خواست اندکی از آن دارو به وی دهد که به او داد. رازی با چشیدن چندین باره آن، شناختی از جزوهای ترکیب آن به دست آورد. او را گفت: این دارو از نوزده بخش ترکیب شده است، ولی او از راه چشیدن می‌تواند هژده بخش آن را شناسایی کند.

مرد بیگانه پاسخ داد: درست گفתי، یکی دیگر مانده است.

رازی به وی گفت: بخش‌های آن چنین‌اند و آن‌ها را یکی‌یکی تا هژده بخش آن را بازگو کرد.

رازی ادامه داد: «من محمد فرزند زکریای رازی هستم».

هنگامی که مرد بیگانه نام او را شنید، گفت: «ای وای بر من! اگر می‌دانستم تو رازی هستی ترا درمان نمی‌کردم؛ زیرا تو به خوبی از دارو و ترکیب‌هایش آگاهی داری و و همه دانسته‌های خود را وقف مردم کرده‌ای».

نگاشته‌های رازی در بخش داروهای تکی یا مفردات گیاهی، کانی و جانوری که شاخه‌ای جداگانه در داروسازی به شمار می‌آمد نیز گسترده است. او در کتاب الحاوی فی الطب ۲۵ جلدی در ۲۴ مجلد، افزون بر نام‌بردن داروهای تکی و ترکیبی در سراسر کتاب (بیش از ۸۵۰۰ صفحه و زیری چاپ دکن) در سه جلد ۲۰ تا ۲۲ نزدیک به ۲۰۰۰ صفحه گزارشی فراگیر از این داروها می‌دهد. من افتخار برگردان همه مجلدات را به پارسی دارم.

رازی پزشک، فیلسوف ری

۱۴

هم‌چنین گفتار سوم کتاب منصوری، قولنج، مرشد و دیگر کتاب‌های پزشکی او انباشته از دانش داروسازی است که این کتاب‌های ارزشمند از جمله کتاب‌های پرکاربرد در تاریخ پزشکی ایران و جهان بوده است و امروز نیز از منابع درسی دانشکده‌های طب سنتی ایران می‌باشند. رازی افزون بر آن بیش از ۲۵ کتاب دیگر جداگانه‌نویسی شده در زمینه دارویی و خوراکی، مانند:

بخش کتاب‌ها و رساله‌های دارویی رازی:

- الأدوية الموجودة به بکل مکان؛
- في الأدوية العين و علاجها و مداواتها؛
- اقربادین؛
- خواص الشراب؛
- في الدواء المسهل و المقيء؛
- إبدال الأدوية (الذريعة، ج ۱۷، ۲۶۱، شماره ۱۷۶)؛
- کتاب الصيدلة؛
- في الطین؛
- في المومیائی؛
- گروهی از کتاب‌های رازی در زمینه خوراکی‌ها، مانند:
- في السکنجبین؛
- في اتخاذ ماء الجبن؛
- في اللبن؛
- دفع المضار الأغذية، مايقدم من الفواكه و الأغذية؛

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی پزشک، فیلسوف ری

۱۵

- كيفية الاغذاء؛

- أطعمة المرضى^۱ و جزآن.

کوتاه سخن رازی

- فیلسوف کسی است که آگاهی بسنده از دانش کیمیا داشته باشد تا از وابستگی به مردم بی‌نیاز گردد و دیگران نیازمند دانش و هنر او باشند.

- هر کرنشی را خواهشی در پی بُود و مرا خواهشی نیست، پس ایستاده خواهم بود نه بر خاک افتاده، مگر در پیشگاه مردم میهنم.

- رازی بر این باور بود که تنها راه رهایی از جهان بد و رنج‌آور و پاک‌شدن روان از تیرگی‌های آن، فلسفه است.

^۱ أطعمة المرضى (الذریعة، ج ۲، ۲۱۷، شماره ۸۴۹).

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

کتابنامه

نمایه کتاب و مقاله

Epitre de Beruni, Contenant des ouvrages de Muhammad B. Zakariya Al- Razi.

Ferd. Hofer, Hisoire de la Chimie, paris 1842

Trois Traités Anatomie Arabes Par Muhammaed Ibn Zakariya Alrazi, 'Ali Ibn Al Abbas Ahvazi' Ali Ibn Sina. Texte Inédit De Deux Trietes. Traduction De P. De Koning. E. J. BRILL- LEIDE. 1903

إبدال الأدوية، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

إبطال دعوي المدعين صنعة الذهب و الفضة من غير معادنها، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

الایات، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

آثار الامام الفاضل المعصوم، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م). نک: ذریعه، ج ۱، ۶، شماره ۲۴.

اثبات الصناعة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

الاثبات الصناعة و الردّ علی منکرهها، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

الاثبات، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

الأحجار، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

إخبار العلماء بأخبار الحكماء، ابن قفطی، جمال الدین ابوالحسن علی فرزند قاضی اشرف یوسف شیبانی (۵۷۷- ۶۴۶ ق /

۱۱۶۷- ۱۲۴۸ م)، چ. لپیتر؛ چاپ لایبزیگ ۱۹۰۳ م؛ چاپ مصر، ۱۳۲۶ ق؛ تاریخ الحكماء، برگردان پارسی إخبار العلماء، از

ناشناسی (۱۰۹۹ ق) به دستور شاه سلیمان صفوی، تصحیح بهین دارایی، تهران، ۱۳۴۷ خ.

الأدوية المفردة، جالینوس.

ادویه الموجودة به بكل مكان، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

ارکان، جابر فرزند حیان (د: ۲۰۰ ق).

اسطقس الاس الأول إلى البرمک، جابر فرزند حیان (د: ۲۰۰ق)، نک: الذریعة، ج ۱، ۶، شماره ۲۴.
 اسطقس الاس الثاني إليهم، جابر فرزند حیان (د: ۲۰۰ق)، نک: الذریعة، ج ۱، ۶، شماره ۲۴.
 أطعمة المرض، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).
 الأغذية، جالینوس.

اکسیر، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

الإمتاع و الموائسة، ابوحيان توحیدی نیشابوری (۳۲۰-۴۱۴ق)، قاهره، ۱۹۴۲م؛ دیگر: به کوشش احمد امین، دارمکتبه الحیاة للطباعة و النشر، بیروت.

الانتقاد و التحذیر علی المعتزلة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

الانتقاد و التحذیر علی أهل الاعتزال، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

البدء و التاريخ (نگارش: ۳۵۵ق / ۹۶۶م)، ابونصر مطهر فرزند طاهر مقدسی، چاپ کلان هوار، پاریس، ۱۸۹۹، ۱۹۱۹م؛
 افست تهران؛ دیگر: مکتبه الثقافة الدینیة، پورسعید، مصر، ۲۰۱۰م؛ آفرینش و تاریخ برگردان به پارسی محمدرضا شفیعی
 کدکنی، تهران، ۱۳۷۴خ.

البرهان جابر فرزند حیان (د: ۲۰۰ق).

تاریخ الحكماء قبل ظهور الاسلام و بعده [نزهة الأرواح و روضة الأفراح]، شهرزوری، محمد فرزند محمود (د: ۵۱۱)،
 پژوهش ابو شویرب، عبدالکریم، داریبیلیون، پاریس، فرانسه، ۲۰۰۷م.

تاریخ الحكماء قبل ظهور الاسلام و بعده، شمس‌الدین شهرزوری، محمد فرزند محمود (ز: ۶۸۷ق)، برگردان مقصود علی
 تبریزی (۱۰۱۱ق)، تصحیح محمدرسرور مولائی شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چ. یکم، ۱۳۶۵خ؛ چ. دوم،
 ۱۳۸۴خ، ۵۱۰ برگه.

تاریخ الحكماء، إخبار العلماء بأخبار الحكماء، قفطی جمال‌الدین ابوالحسن علی فرزند قاضی یوسف فرزند ابراهیم
 فرزند عبدالواحد شیبانی (۵۶۳-۶۴۶ق)، پژوهش بهین دارابی، تهران، ۱۳۴۷خ.

- تاریخ الحکماء، إخبار العلماء به أخبار الحکماء، قفطی، جمال‌الدین علی فرزند یوسف فرزند ابراهیم شیبانی (۵۶۸-۶۴۶ق / ۱۱۷۲ - ۱۲۴۸م)، برگردان محمد فرزند علی فرزند محمد خطیبی روزنی، به کوشش بهین دارایی، تهران، ۱۳۴۷خ.
- تاریخ نگارش‌های عربی، فواد سزگین، ج ۳، برگردان خانه کتاب، تهران، ۱۳۸۰خ.
- تبویب، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).
- تبویب، جابر فرزند حیان (د: ۲۰۰ق).
- تثبیت دلائل النبوة، قاضی عبدالجبار فرزند أحمد فرزند عبدالجبار همدانی اسدآبادی، أبوالحسین المعتزلی (۳۲۴ - ۴۱۵ق / ۹۳۶ - ۱۰۲۴م)، دارالمصطفی، قاهره، مصر، ۱۴۲۷ق؛ دیگر: تصحیح دکتر عبدالکریم عثمان در بیروت ۱۹۶۶، جزء اول، ۳۰۳ برگه.
- تجارب، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).
- التدابیر، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م). شواهد، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).
- التدبیر، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).
- الترتیب فی الکیمیاء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).
- الترتیب، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).
- التعریف بطبقات الأمم، ابوالقاسم صاعد فرزند احمد (۴۲۰-۴۶۲ق)، پژوهش و برگردان، غلام‌رضا جمشیدنژاد اول، تهران، ۱۳۸۳خ.
- تقدمة المعرفة، بقراط.
- تنبیه علی خدع الکیمیائین، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).
- ثقة فی الصناعة، ذوالنون مصری (۱۸۰-۲۴۶ق)

الجدري و الحصبة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م، به کوشش کورنلیوس وان آلن وان دایک، بیروت، ۱۸۷۲ م / ۱۲۸۹ ق؛ ترجمه پارسی همراه متن عربی، محمود نجم‌آبادی، تهران، ۱۳۴۳ خ؛ ترجمه پارسی، محمود نجم‌آبادی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۱ خ.

الجماهر في معرفة الجواهر، ابوریحان بیرونی (۳۶۱-۴۴۰ ق)، مکتبه المتنبی، مکتبه الشاملة الحديثة، قاهره، مصر؛ جوابه عن انتقاد ابی القاسم علیه، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

الحاوي في الطب، الجزء الأول، في أمراض الرأس، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره‌المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۷۴ ق / ۱۹۵۵ م، کتاب یکم، بیماری‌های سر، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳ خ.

الحاوي في الطب، الجزء الثامن عشر، في البحران و مايتعلق به، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره‌المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۵ ق / ۱۹۶۵ م، کتاب هژدهم، بحران و روزهای بحران، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵ خ.

الحاوي في الطب، الجزء الحادي عشر، في امراض الحيات و الديدان في البطن و البواسير و الحذب و النقرس و الدوالي و داء الفيل و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره‌المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۲ م، کتاب یازدهم، بیماری‌های انگل‌های روده‌ای، بواسیر، گوژپشتی، نقرس، واریس و پیل‌پایی، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴ خ.

الحاوي في الطب، الجزء السابع عشر، في الجدري و الحصبة و الطواعين، بیماری آبله و حصبه و طاعون، محمد فرزند زکریا رازی (د: ۳۱۳ ق) پژوهش از دو دست‌نوشته به شماره‌های ۸۱۷ و ۸۵۵ اسکوریال و نسخه آشفته [طیب] در کتابخانه دایره‌المعارف عثمانی، وزارت فرهنگ هند، نظارت دکتر محمد عبدالمعید خان استاد زبان و ادبیات عرب در دانشگاه عثمانی و مدیر دایره‌المعارف عثمانی، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۸۴ ق / ۱۹۶۴ م؛ و پژوهش دکتر

محمد محمد اسماعیل، دارالکتب العلمیه، بیروت، لبنان به سال ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۰م؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵خ.

الحاوي في الطب، جزء التاسع، في أمراض الرحم و الحمل، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۷۹ق / ۱۹۶۰م، کتاب دهم، بیماری‌های زنان و بارداری، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳خ.

الحاوي في الطب، جزء الثالث عشر، في أمراض الرض و الفسخ الذي ينشق منه داخلاً و القروح في الأعضاء التناسل و المقعده و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۲ق / ۱۹۶۲م، عنوان کوفتگی، پارگی، زخم‌های دستگاه تناسلی و مقعد، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴خ.

الحاوي في الطب، جزء الثاني و العشرون، في الصيدله و في جداول استنباط الأسماء و الأوزان و المکاييل، داروسازی، داروشناسی و جدول نام داروها، وزن‌ها و پیمانه‌ها، محمد فرزند زکریا رازی (د: ۳۱۳ق) پژوهش از دست‌نوشته شماره ۸۱۵ اسکوریال و ترکیه، وزارت فرهنگ هند، نظارت دکتر محمد عبدالمعید خان استاد زبان و ادبیات عرب دانشگاه عثمانی و مدیر دایره المعارف عثمانی، چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۹۰ق / ۱۹۷۱م؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵خ.

الحاوي في الطب، جزء الثاني عشر، في أمراض السرطان و الأورام و الدمامل و الدبيلات و مايحلل جساً القروح و الدشبذ و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۱ق / ۱۹۶۲م، سرطان، آماس و دمل‌ها، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴خ.

الحاوي في الطب، جزء السادس عشر، في الحميات الدق و الذبول و النافض و الحميات التي لاتسخن و في الحميات الحادة و الحادثة عن السدد و سقي الماء البارد و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۴ق / ۱۹۶۴م، تب دق، لاغری شدید، تب لرزه، تب‌هایی که گرم نیستند و تب وبایی و جز

آن، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴ خ.

الحاوي في الطب، جزء العاشر، في أمراض الكلى و مجاري البول و غيرهما، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۰ ق / ۱۹۶۱ م، کتاب دهم، بیماری‌های کلیه و مجاری ادراری، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳ خ.

حجر الاصف، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

الحجر، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

الخاصة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

خواص الأشیاء، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م، به کوشش البر زکی اسکندر، مجله مشرق، شماره ۵۶

خواص الأشیاء، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م، به کوشش یوسف بیگ باباپور و کاوه عباسی، مجمع ذخائر اسلامی، قم، ۱۳۸۸ خ.

خواص الشراب، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

الخواص، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

دفع المضار الأغذية، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).

دیباچه‌ای بر میراث نوشتاری پزشکی ایران و جهان از دیرباز تا سده ۱۱ هـ، مجمع النفایس و حجله العرایس، سالک‌الدین محمد حمویی (زاده ۹۵۲- زنده ۱۰۳۲ ق)، پژوهش محمدابراهیم ذاکر و غلامرضا جمشیدنژاد اول، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۶ خ.

الذریعة إلى التصانیف الشیعة، آية الله شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵- ۱۳۴۸ خ در بیست و شش جلد و یا بیست و نه مجلد [جلد نهم (دیوان‌ها) چهار مجلد است و جلد بیست و ششم مستدرکات ذریعه به خط آقابزرگ است]. ۲۹ جلد در میان سال‌های

۱۳۱۵ - ۱۳۶۴ خ / ۱۹۳۶ - ۱۹۸۶ م / ۱۳۵۵ - ۱۴۰۶ ق، به کوشش فرزندان صاحب الذریعه در نجف و تهران به چاپ رسید، جلد یکم تا سوم در نجف و زیر نظر نویسنده؛ جلد چهارم تا دوازدهم در تهران و به کوشش فرزندشان علی نقی منزوی؛ جلد سیزدهم و چهاردهم در نجف زیر نظر نگارنده، جلد پانزدهم تهران به کوشش علی نقی منزوی؛ جلد شانزدهم تا بیست و سوم به جهت تحت پیگرد ساواک (سازمان امنیت و اطلاعات کشور) قرارگرفتن علی نقی و گریز به بیروت، برادر کوچکشان احمد منزوی مسئولیت چاپ را به عهده گرفتند؛ جلد بیست و چهار و بیست و پنج به جهت رفتن استاد احمد منزوی برای کار فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی و فارسی شبه‌قاره، به اسلام‌آباد پاکستان، دوبار بر دوش علی نقی منزوی افتاد. جلد بیست و ششم مستدرک الذریعه در آستان قدس مشهد و به کوشش احمد اشکوری به چاپ رسید.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الاول، آب حیات - ازهاق الباطل، آغابزرگ الطهرانی، محمد محسن نزیل سامراء (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، مقدمه و تصحیح محمد علی اردوبادی، محمد حسین کاشف‌الغطاء و تقریظ حسن صدرعاملی، مطبعة الغری، نجف الأشرف،، ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م، ۱۶۰۸ عنوان کتاب از آب حیات تا شناسه ازهاق الباطل، ۴۵۰ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الاول، آب حیات - ازهاق الباطل، آقابزرگ تهرانی، مطبعة الغری، نجف، عراق، ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م؛

ذریعة الی تصانیف الشيعة، الجزء الثالث و العشرون، منتزع - میوه، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۴ خ / ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثامن عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م، ۲۲۵۰ شناسه (ک ۱۳۴۳، گ ۲۸۰، ل ۶۲۷) از عنوان کشف اصطلاحات الفنون - لیلی و مجنون، ۴۳۶ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثاني، الأساری و الغلول - ایوان مدائن، آغابزرگ الطهرانی، محمد محسن نزیل سامراء (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، مطبعة الغری، نجف الأشرف، ۱۳۱۵ خ / ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م، ۲۰۴۵ کتاب از الأساری و الغلول - ایوان مدائن، ۵۲۴ برگه.

رازی پزشک، فیلسوف ری

۲۳

- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الخامس، ثابت‌نامه - چینی‌سازی، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۳ خ / ۱۳۶۳ ق / ۱۹۴۴ م؛
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الرابع و العشرون، نائیبه - نیه، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۶ خ / ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السابع عشر، قائد القوات العلویه - الکسوف و الخسوف، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس، الحائریات - حزن المؤمنین، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۵ خ / ۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م؛
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس عشر، غارات - قائد، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۵ خ / ۱۳۸۶ ق / ۱۹۶۶ م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء العاشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۳۵ خ / ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۶ م، ۸۸۵ شناسه از ذاته ماتم - الرسائل و المكاتیب، ۲۷۲ برگه.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، العشرون، المجتبی - المسبل، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۹ خ / ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م.
- الراحة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- رازی پزشک، فیلسوف ری، سخنرانی محمد ابراهیم ذاکر، به مناسبت روز پزشک و روز داروساز، انجمن آثار و مفاخر ملی، ۲۵ مرداد ۱۳۹۷.
- الرد على الجاحظ في نقض صناعة الطب، جاحظ، ابو عثمان عمرو بصری کتانی ولاء (۱۶۳ - ۲۵۵ ق)، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی پزشک، فیلسوف ری

۲۴

- الردّ علی الكندي في إدخاله صناعة الكيمياء في الممتنع، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الردّ علی الكندي في ردّه علی الصناعة الكيمياء في الممتنع، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الرد علی الكندي في رده علی الصناعة الكيمياء، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الردّ علی الكندي في ردّه علی الصناعة، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الردّ علی الكندي في ردّه علی الكيمياء، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الردّ علی سهيل بلخي في تثبيت المعاد، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الردّ علی سهيل في اثبات المعاد، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الردّ علی سيس المناني، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- ردّ علی سيسن الثنوي [سقليس، قفطی]، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الردّ علی شهيد في لغز المعاد، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الردّ علی علي بن اليمان في نقضه علی المسمعی في الهیولی، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الردّ علی محمد بن الليث الرسائلي في ردّه علی الكيمياء، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- الردّ علی من ابطل الصناعة، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- ردّ علی من استعمل [اشتغل] بفضول الهندسة، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- رسالة الاشفاق علی المتكلمين، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- رسالة البيروني في فهرست كتب ابن زكرياء الرازي، فهرست كتابهای رازی و نامهای كتابهای بیرونی / از ابوریحان محمد بن احمد بیرونی و المشاطة لرسالة الفهرست / از ابواسحق ابراهيم بن محمد معروف به غضنفر تبریزی ؛ تصحيح و ترجمة و تعليق از مهدی محقق، تهران، ۱۳۶۶ خ.
- رسالة البيروني في فهرست كتب محمد بن زكريا الرازي للبيروني، تصحيح پل كراوس، چاپ پاریس، ۱۹۳۶ م، ۵۱ برگه.
- رسالة إلى الحسن بن اسحاق بن محارس القمي، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

دکتر محمد ابراهیم

- رسالة إلى الوزير أبي الحسن علي بن عيسى بن داؤد بن الجراح القنائي في الاعلال الحادثة على الجسد، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م)
- رسالة إلى الوزير قاسم بن عبدالله، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).
- رسالة إلى تلميذه يوسف بن يعقوب في أدوية العين و علاجها و مداواتها، و تركيب الأدوية لما يحتاج إليه من ذلك، رازی، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م)
- رسالة إلى فاتن (ت نقطه ندارد)، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).
- رسالة في العلة التي لها ينجح جهال الأطباء و النساء أكثر من العلماء، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).
- رسالة في العلة التي لها ترك بعضی الناس و رعايهم الطبيب و إن كان حاذقاً، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).
- رسالة في مقدار ما يمكن أن يستدرك من أحكام النجوم على رأي الفلاسفة الطبيعيين و من لم يقل منهم أن الكواكب أحياء و ما يمكن أن يستدرك على رأي من قال أنها أحياء، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).
- رساله إلى فاتن، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).
- رساله إلى وزير قاسم فرزند عبدالله، رازی، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م)
- رساله في الجدري و الحصبة، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م، چاپ كورنليوس وان آلن وان دايك، بيروت ۱۸۷۲).
- رسائل الملوك، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱- ۳۱۳ ق / ۸۶۵- ۹۲۵ م).
- ركن الاكبر، ذوالنون مصرى (۱۸۰- ۲۴۶ ق).
- ريحانة الأدب في تراجم المعرفين باللكنية او اللقب؛ يا كنى و القاب، محمدعلى مدرس تبريزى، ج ۱ تا ج ۶، تهران، از ۱۳۶۹ ق / ۱۳۲۸ خ تا ۱۳۷۵ ق / ۱۳۳۳ خ.
- ريحانة الأدب في تراجم المعروفين بالكنية او اللقب؛ يا كنى و القاب، مدرس تبريزى، محمدعلى، ۱۳۷۳ ق / ۱۳۳۲ خ.

سَرّ الأسرار، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

سَرّ الأسرار؛ یا رازهای صنعت کیمیا، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م، برگردان حسنعلی شیبانی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ؛

سَرّ الأسرار؛ یا رازهای صنعت کیمیا، محمد زکریای رازی (د: ۳۱۳ ق)، برگردان حسنعلی شیبانی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ.

سَرّ الحکماء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

سَرّ السَرّ، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

السَرّ، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

سرح العیون فی شرح رساله ابن زیدون احمد بن عبدالله، شارح ابن نباته، محمد فرزند محمد (۶۸۶-۷۶۸ ق)، پژوهش ابراهیم، محمد ابوالفضل، انتشارات مکتبه العصریه، بیروت، ۱۴۱۹ ق؛

شرف الصناعه، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

شکوک علی ابرقلس، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

شکوک علی جالینوس، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

الشکوک و المناقضات التي في كتب جالینوس، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

الصيدلة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

طبقات الأطباء و الحکماء، ابن جلجل، ابوداود سلیمان فرزند حسان (ز: ۳۷۷ ق)، برگردان محمد کاظم امامی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ؛

طبقات الأطباء و الحکماء، ابن جلجل، ابوداود سلیمان فرزند حسان (ز: ۳۷۷ ق)، برگردان محمد کاظم امامی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ.

عِلل المعادن، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

عیون الأنباء في طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه احمد خزرجی، چاپ سنگی، امرؤقیس فرزند طحان، قاهره، ۱۲۹۹ق؛ دانشگاه فرانکفورت، ۱۹۹۵م/۱۴۱۶ق؛ پژوهش نزار رضا، بیروت، ۱۹۶۵؛ دارالثقافه، بیروت، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۷م؛ برگردان محمدابراهیم ذاکر، انجمن گیاه‌درمانی، ۱۳۹۳.

عیون الأنباء في طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه احمد خزرجی، چاپ سنگی، امرؤقیس فرزند طحان، قاهره، ۱۲۹۹ق؛ دانشگاه فرانکفورت، ۱۹۹۵م/۱۴۱۶ق؛ پژوهش نزار رضا، بیروت، ۱۹۶۵؛ دارالثقافه، بیروت، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۷م؛ برگردان محمدابراهیم ذاکر، انجمن گیاه‌درمانی، ۱۳۹۳.

فردوس الحکمة في الطب، علی فرزند سهل ربن طبری (د: ۲۶۰ق)، پژوهش محمد زبیر صدیقی، چ برلین، ۱۹۲۸م، چاپ دوباره‌ی معهد تاریخ العلوم العربیه الاسلامیه، زیر نظر دانشگاه فرانکفورت - آلمان ۱۹۹۶م=۱۴۱۶ق؛ برگردان محمدابراهیم ذاکر و علی نقی منزوی (۱۳۰۲-۱۳۸۹خ)، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۹۱خ.

فردیناند هوفر فرانسوی *Ferd. Hofer, Hisoire de la Chimie, paris 1842*

فهرست ابن‌الندیم، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن‌ندیم (۲۹۷-۳۸۵ق)، چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ق؛ دیگر: دارالمعرفه، بیروت؛ برگردان رضا تجدد، تهران، ۱۳۴۶خ؛ به کوشش مهین جهان‌بگلو، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶خ. ← فهرست الفهرست، یا فوز العلوم، ابن‌ندیم، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق (۲۹۷-۳۸۵ق)، پژوهش و برگردان رضا تجدد، چ تهران، ۱۳۴۶خ. ← فهرست

فهرستواره کتاب‌های فارسی، احمد منزوی، جلد پنجم بخش پزشکی، دانش‌های تجربی از طبیعی، پزشکی، داروسازی و کیمیا، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۹خ؛

فهرستواره کتاب‌های فارسی، احمد منزوی، جلد پنجم بخش پزشکی، دانش‌های تجربی از طبیعی، پزشکی، داروسازی و کیمیا، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۹خ؛

في اتخاذ ماء الجبن، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

- في الأدوية العين و علاجها و مداواتها، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- في الدواء المسهل و المقيء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- في السکنجبین، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- في الطین، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- في اللبن، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- في المومیائی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- في ایضاح غلط المنتقدین علیه فی العلم الالهی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- فیما جرى بينه و بین جریر الطیب فی التوت عقیب البطیخ، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- فیما وقع للجاحظ من التناقض فی فضیله صناعة الکلام، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- قرا بادی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- قولنج رازی و رساله قولنج ابن سینا، تصحیح و تحقیق محمود حمامی، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی شهید بهشتی، ۱۳۸۵ خ.
- کتاب إلى ابن ابی الساج فی الحکمة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
- کتاب الی أبی القاسم البلخي و الزیادة علی جوابه و جواب هذا الجواب، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب إلى ابی القاسم بن دلف فی الحکمة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
- کتاب إلى الداعي الطروش فی الحکمة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
- کتاب إلى علی بن شهید البلخي فی تثبیت المعاد، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
- کتاب إلى علی بن وهبان فی باب واحد فی الشمس، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
- کتاب إلى علی بن وهبان فی باب الشمس، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب فی ابطال دعوی من يدعی صناعة الذهب و الفضة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

- كتاب في اتمام ما ناقض به القائلين بالهبولي، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في الردّ على ابي القاسم البلخي فيما ناقض به في المقالة الثانية من كتابه في العلم الالهي، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في الردّ على المسمعي المتكلم في رده على اصحاب الهبولى، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في الردّ على الناشي في مسئلة العشر التي رام بها نقض الطب، عبدالله فرزند محمد ناشى (د: ٢٩٢ ق)؛
- كتاب في الردّ على تحريم مكاسب، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في الردّ على حسين التمار في جوّ الأسراب، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في الردّ على محمد بن الليث الرسائلي في رده على الكيمياءيين، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في الردّ على محمد بن الليث الرسائلي في رده على الكيمياءيين، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في الشكوك التى على برقلس، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في الفصد، رازی می آورد (رسالة البيروني في فهرست كتب محمد بن زكريا الرازی، پژوهشگر پل کراوس، چاپ پاریس، ١٩٣٦ م، صفحه ٨، شماره ٢٨).
- كتاب في النقض على الكيال في الامامة، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في انّ المبرز في جميع العلوم معدوم، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في أن المناقضة التي بين أهل الدهر و أهل التوحيد في سبب احداث العالم، ائما جاز من نقصان السمة في اسباب الفعل، بعضه على التماديه و بعضه على القائلين بقدم العالم، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).
- كتاب في إنّ صناعة الكيمياء إلى الوجود أقرب منها إلى الامتناع، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (٢٥١-٣١٣ ق / ٨٦٥-٩٢٥ م).

- کتاب في تثبيت الاستحالة و مناقضه من قال إنَّ التغير، کمون و ظهور، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب في تناقض قول الجاحظ في كتابه في فضيله الكلام و ما غلظ فيه على الفسفة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب في شرف الفصد عند الاستفراغات الامتلائية رداءة و كمية، و فضله على سائر الاستفراغات و الابانه على إنَّ الفصد لايمنه عند الاحتياج إليه شيء ألبته، رازی، نک: عيون الانباء، ج ۱، ۳۲۱؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۲۴.
- کتاب في شرف الفصد، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب في قدم الاجسام و صورتها، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب في محنة الذهب و الفضة و الميزان الطبيعي، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب في من استعمل تفضيل الهندسة من الموسومين بالهندسه، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب في نقض الطب الروحاني على ابن اليمان، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب في نقض كتاب التدبير، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب في نقض كتاب الوجود لمنصور بن طلحة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب في نقض كتاب انابو الی فرفوربيوس في شرح مذاهب ارسطوطاليس في العلم الالهي، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب في نقضه على علي بن شهيد البلخي فيما ناقضه به في أمر اللذة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب فيما استدرکه من الفضل في الكلام في القائلين بحدوث الاجسام على القائلين بقدمها، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- کتاب فيما جرى بينه و بين ابي القاسم الكعبي في الزمان، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کتاب فیما جرى بينه و بين سيسن المناني [مانوی] يريه خطأ موضوعاته و فساد ناموسه، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م)

کتاب فیما يرومه من اظهار ما يدعي من عيوب الاولياء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کتابان إلى الحسن بن محارب القمي [في العلم الالهي]، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کلام جرى بينه و بين المسعودي في حدوث العالم، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کيفية الاغتذاء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

الکيمياء، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م، نسخه آن به شماره ۱۲۸۹ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نک: الذريعة، ج ۱۸، ۱۹۹، شماره ۱۴۱۲).

لانگله دوفرنوا *Epitre de Beruni, Contenant des ouvrages de Muhammad B. Zakariya Al- Razi*

مايقدم من الفواكه و الأغذية، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

المجردات، جابر فرزند حیان (د: ۲۰۰ ق).

مجله مشرق، مجله کاتولیک‌های خاوری، ۲۳۷، سال ۵۶، بیروت - لبنان، ۱۹۶۲ م؛ دست‌نوشته پزشکی ۱۴۱، دارالکتب مصر، برگ ۱۱۹، پشت، سطر ۴-۹.

مجله مشرق، مجله کاتولیک‌های خاوری، سال ۵۶، بیروت - لبنان، ۱۹۶۲ م؛ دست‌نوشته دارالکتب مصر، پزشکی ۱۴۱، برگ ۱۲۰، رو، سطر ۱۶ و برگ ۱۲۰، پشت، سطر ۴.

مجمع النفائس و حجلة العرائس، دیباجه‌ای بر میراث نوشتاری پزشکی ایران و جهان از دیرباز تا سده ۱۱ هـ. سالک‌الدین محمد حمویی (زاده ۹۵۲ - زنده ۱۰۳۲ ق)، پژوهش محمد ابراهیم ذاکر و غلامرضا جمشیدنژاد اول، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۶ خ.

محن الذهب و الفضة، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

المحن، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

- محنة الطيب، رازی، ۱۴۰ - ۱۴۱، پژوهش و برگردان غلامرضا جمشیدنژاد اول، مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۸
- محنة الطيب، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)، به کوشش البر زکی اسکندر، مجله مشرق، شماره ۵۴، صفحه ۵۱۱، سال ۱۹۶۰ م.
- مدخل البرهاني، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- مدخل التعليمي، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- المرشد او الفصول، تحقیق و تصحیح البر زکی اسکندر، پژوهش برگردان محمدابراهیم ذاکر، موزه تاریخ علوم پزشکی ایران وابسته به دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۸۴ خ.
- مروج الذهب و معادن الجوهر، مسعودی، علی فرزند حسین (۲۸۳ - ۳۴۶ ق / ۸۹۶ - ۹۵۷ م)، پژوهشگر داغر، یوسف اسعد، مؤسسه دار لهجرة، قم، ۱۴۰۹ ق.
- المزاج، جالینوس.
- مغني في ابواب التوحيد و العدل، قاضی ابوالحسن عبدالجبار، قاضی القضاة اسدآبادی همدانی فرزند احمد (۳۲۴ - ۴۱۵ ق)، تحقیق توفیق طویل، ابراهیم مکور، سعید زاید، زیر نظر طه حسین.
- مغني في أبواب التوحيد و العدل، قاضی عبدالجبار، قاضی القضاة همدانی فرزند احمد (۳۲۴ - ۴۱۵ ق)، پژوهشگر قاسم، محمود محمد و نجار محمد علی و زاید سعید، و عفیفی ابوالعلاء و طویل توفیق و سقا مصطفی و نجار عبدالحلیم.
- مفاتيح العلوم، خوارزمی، ابوعبدالله محمد فرزند احمد فرزند یوسف کاتب (ز: ۳۷۲ ق)، قاهره، ۱۳۴۲ ق؛ برگردان حسین خدیو جم، مرکز انتشارات علمی فرهنگی، چاپ دوم ۱۳۶۲ خ.
- مفاتيح الرحمة و مصابيح الحكمة، ابواسماعيل مؤيدالدين منشى طغرايى حسين فرزند علی فرزند عبدالصمد اصفهانی (۴۵۳ - ۵۱۵ ق / ۱۰۶۱ - ۱۱۲۱ م)، نسخه حطی، ایاصوفیا، ترکیه.
- مقالة في أبان فيها خطأ جرير الطبيب في انكاره مشورته على الامير احمد بن اسماعيل، في تناول التوت الشامي على أثر البطيخ في حاله، و ايضاح عذره فيها، ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقالة في الردّ على احمد بن الطبيب السرخسي فيما رده به على جالينوس في أمر الطعم المرّ، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

مقالة في العلة التي من أجلها يعرض الزكام لأبي زيد البلخي في فصل الربيع عند شَمّه الورد، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

مناظرات بين أبي حاتم الرازي و أبي بكر الرازي، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م)
منافع الأعضاء، جالينوس، ترجمة حنين فرزند اسحاق (۱۹۴-۲۶۴ق)، دانشگاه علوم پزشکی ایران. مؤسسه مطالعات تاريخ پزشکی. طب اسلامی و مکمل، تهران، ۱۳۹۰خ.

المنصوري في الطب، تحقيق و تصحيح حازم بکری صديقي، پژوهش و برگردان محمد ابراهيم ذاکر، موزه تاريخ علوم پزشکی ایران وابسته به دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۸۷خ.

منية المتمني، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

مؤلفات و مصنفات ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی، نجم آبادی محمود، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۹خ.
نزهة الأرواح و روضة الأفراح [تاريخ الحكماء قبل ظهور الاسلام و بعده]، شهرزوری، شمس الدين محمد فرزند محمود (ز: ۶۸۷ق)، حيدرآباد هند، ۱۹۷۶م؛ ديگر: پژوهش ابو شويرب، عبدالکريم، داربيبيون، پاریس، فرانس، ۲۰۰۷م؛
نقض الطب الروحان، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

نقض الناشئ في نقضه الطب، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

نقض كتاب البلخي للعلم الالهی و الرد عليه، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

نقض كتاب الوجود لمنصور بن طلحة، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

نقض كتاب فرفور يوس إلى انابو المصري، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

نقل كتاب الاس لجابر إلى الشعر، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

نكت الرموز، ابوبكر محمد فرزند زكريا رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵-۹۲۵م).

ویژگی‌های رازی، شیمیست نوآور، کلینیسین نواندیش محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)، سخنرانی محمدابراهیم ذاکر، همایش بین‌المللی بزرگداشت محمد بن زکریای رازی، پردیس دانشگاه رازی کرمانشاه، ۲۱ و ۲۲ آذر ۱۳۹۶.

رازی پزشک، فیلسوف ری

۳۴

دکتر محمد ابراهیم ذاکر